

РОДНЫ СКЛОН АНГЛАМОЎНЫХ ТЭРМІНАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

The article analyses the endings of the masculine gender terms in the genitive case taken from the English – Belorussian dictionary on informatics (by A. S. Kabailo, N. E. Savitskaya). In the Belorussian language such terms have variable endings -a/-y which depend on the meaning of the word. This fact accounts for the difficulty in choosing the adequate ending. The author has made an attempt to correlate the lexical meaning of the term with some formal indicator – word-forming suffixes which will help to determine the choice of the ending.

Уводзіны. Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне разглядаюцца на прыкладзе тэрмінаў па інфарматыцы. Падрыхтаваны да выдання англа-беларускі слоўнік (аўтары – дацэнт кафедры інфармацыйных сістэм і тэхналогій Кабайла А. С. і старшы выкладчык кафедры беларускай мовы Савіцкая Н. Я.). Слоўнік змяшчае каля 6 тысяч тэрмінаў па сістэмах апрацоўкі звестак, вылічальнай матэматыцы, персанальных ЭВМ, сістэмах аўтаматызацыі і падрыхтоўкі тэкстаў па экспертных сістэмах, арганізацыі вытворчасці праграмага прадукту.

Тэрміны (словы, словазлучэнні і абрэвіятуры) размешчаны ў алфавітным парадку. У беларускіх тэрмінах паказаны канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне як у аднаслоўных тэрмінах, так і тэрміналагічных словазлучэннях. У канцы слоўніка змешчаны граматычны паказальнік канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне. Прычым назоўнікі з *-а (-я)* падаюцца асобна ад назоўнікаў з канчаткам *-у (-ю)*.

Усяго асобным спісам падаецца 414 тэрмінаў, з якіх 273 тэрміны маюць у родным склоне канчатак *-а (-я)*, а 141 тэрмін – канчатак *-у (-ю)*. Варта адзначыць, што ў навуковых тэкстах родны склон назоўнікаў найбольш ужывальны ў параўнанні з іншымі склонавымі формамі і сустракаецца амаль у кожным тэрміне, словазлучэнні і сказе. А выбар канчатка назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне залежыць ад таго, да якога лексіка-граматычнага разраду (канкрэтны, абстрактны, зборны, рэчыўны, адушаўлены – неадушаўлены і інш.) адносіцца назоўнік [1]. Так, адушаўленыя назоўнікі ўжываюцца толькі з канчаткам *-а (-я)*: чалавека, студэнта, Мікалая, жаўранка, аленя, камара [2]. Неадушаўленыя назоўнікі ў залежнасці ад значэння могуць мець канчатак *-а (-я)* або *-у (-ю)*.

Асноўная частка. Ужыванне канчатка *-а (-я)* або *-у (-ю)* залежыць ад уяўлення аб структуры прадметнасці, паняцце пра якую абазначае той ці іншы назоўнік мужчынскага роду. Калі прадметнасць уяўляецца як адна асобная істота, расліна, прадмет, рэч, сродак, адлюстраванне, адзінка або частка (элемент) цэлага, то ў родным склоне адпаведны назоўнік мужчынскага роду мае канчатак *-а (-я)* [3].

Напрыклад, назоўнікі, якія абазначаюць:

– канкрэтны прадмет, арганізацыю, прадпрыемства, установу: стала, медаля, штаба, трэста, каледжа, саюза, універсітэта;

– геаграфічнае паняцце, назву населенага пункта: горада, пасёлка, Гомеля, Міра, Слоніма;

– адрэзкі часу, адзінкі вымярэння, меры, аб'ёму, вагі, даўжыні: года, дня, месяца, сакавіка, літра, грама, градуса, метра, рубля;

– орган ці частку цела: носа, языка, страўніка;

– навуковы тэрмін ці паняцце, ужытыя ў канкрэтна прадметным значэнні: ромба, суфікса, назоўніка, вугла, прамавугольніка, канта; назву спартыўнай гульні, віду спорта, танца, прыёму, назву музычнага твора і падобнае: бокса, хакея, футбола, гола, вальса.

Калі ж прадметнасць уяўляецца як сукупнасць прадметаў, рэчыва або ўвасабленне якой-небудзь з'явы, прыметы, уласцівасці, колькасці, дзеяння, працэсу, стану, адчування, пачуцця, успрыняцця, то назоўнік, які абазначае такую прадметнасць, выступае ў родным склоне з канчаткам *-у (-ю)* [4].

Напрыклад, назоўнікі, якія абазначаюць:

– абстрактна-разумовыя паняцці, апрадмечаныя прыметы, якасці, стан, адчуванні, працэсы: ідэалу, патрыятызму, звычаю, цяжару, скрыпу, крыку, густу, гонару, розуму, гневу, клопату, блакіту, смеху, сну;

– назвы дзеяння: ходу, прыезду, бегу, запісу;

– прасторавыя і часавыя паняцці: верху, усходу, лугу, тэрміну, часу, краю;

– назвы рэчываў: цукру, мёду, супу, клею, ячмню, снегу, вугаллю, шакаладу, торфу, пяску;

– зборнасць: хмызняку, ядлоўцу, бэзу, вішняку, калектыву, чаю, бору, лазняку, лесу;

– назвы хімічных элементаў і лякарстваў: бору, цынку, аспірыну, кадмію, кіслароду;

– назвы грамадскіх фармацый, плыняў, навуковых тэорый: рэалізму, імпрэсіянізму, дарвінізму, феадалізму, абстракцыянізму;

– назвы захворванняў: грыпу, радыкуліту, ларынгіту, каліту, атэрасклерозу;

– назвы з'яў прыроды, стыхій: ветру, грому, холаду, выбуху, золаку, світанку;

– назвы падзей грамадскага жыцця: фестывалю, кірмашу, рэферэндуму, сходу, фэсту [5].

Розныя канчаткі маюць назоўнікі роднага склона ў залежнасці ад лексічнага значэння: трэ-

цяга лістапада (назва месяца) – пара лістападу (працэс, з’ява); лісце ясеня (дрэва) – стол з ясенню (матэрыял). Гэта ўласціва таксама некаторым амонімам: геаграфічнага атласа (зборнік карт) і чорнага атласу (тканіна); зубнога бора (інструмент) і састаў бору (хімічны элемент) [6].

Увогуле мовазнаўцы выдзяляюць да 40 семантычных груп, з якімі трэба суаднесці той або іншы назоўнік, каб свядома вызначыць патрэбны канчатак.

Не лінгвісту зрабіць гэта даволі складана, таму ў многіх лінгвістычных слоўніках паказаны канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне. Частотнасць ужывання роднага склона ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі надзвычай высокая, хоць на першы погляд здаецца, што тэрмінаў, ужытых ў родным склоне, іх не так і многа – з 6 тысяч тэрмінаў выдзелены толькі 414, але яны паўтараюцца шматразова ў тэрмінах-словазлучэннях у спалучэнні кожны раз з іншымі словамі і ўтвараюць двух-, трох-, чатырох-, пяці- і больш кампанентныя тэрміналагічныя словазлучэнні. Таму ўвага да гэтай граматычнай катэгорыі назоўнікаў абгрунтавана.

Пры вызначэнні канчатка роднага склона аўтары, вядома ж, абапіраліся на лексічнае значэнне тэрміна, але была зроблена спроба суаднесці, па магчымасці, лексічнае значэнне са словаўтваральнымі элементамі, якія ўваходзяць у склад тэрміна, і прааналізаваць, ці паслядоўна тэрмін з пэўным суфіксам мае адзін і той жа канчатак у родным склоне.

Разгледзім тэрміны па інфарматыцы. Папершае, усе яны ўжыты з англійскай мовы з інфарматыцы, якая стала асноўнай крыніцай стварэння тэрміналогіі па інфарматыцы. У разглядаемых тэрмінах прысутнічаюць асноўныя пласты англійскай лексікі – гэта грэцызмы, лацінізмы, інтэрнацыяналізмы, уласна англійскія словы з розных сфер выкарыстання.

Пры перадачы англамоўных тэрмінаў на беларускую мову выкарыстоўваліся два асноўныя спосабы. Першы – гэта неперакладныя тэрміны, якія пададзены ў беларускай фанетычнай апрацоўцы – т. зв. спосабам транслітарацыі. Напрыклад: біт, байт, бод, інтэрфейс, кэш, мадэм, дысплей, драйвер, эсэмблер, дамп, спрайт, экстэнт і інш. Другі – пераклад тэрмінаў лексічнымі сродкамі беларускай мовы: адрэзак, апісальнік, гурт, выступ, вузел, барабан, відарыс, гадзіннік, завяршальнік, кіраўнік, ланцуг, мост, множник, начальнік, паўслова, радок, радзяляльнік, слоўнік, участак, адказ, дадатак, вывад, увод, выраз, запіс, збор, зрух, лік, крок, дазвол, набор, паварот, прамежак, уваход, улік, час, счытвальнік, уладальнік, хвост, прыёмаперадатчык і інш.

Пры вызначэнні канчаткаў тэрміна неабходна было, перш за ўсё, аднесці яго да пэўнай лексічнай групы. Але варта звярнуць увагу і на

фармальны паказчык і адзначыць, што значная колькасць тэрмінаў мае ў сваім складзе фармант – *тар*: адміністратар, адаптар, акумулятар, аналізатар, аператар, аптымізатар, бібліятэкар, вінчэстар, дыктар, вертыфікатар, генератар, дэскрыптар, імітатар, дэшыфратар, ідэнтыфікатар, ініцыялізатар, індыкатар, інтэрпрэтар, кампаратар, кампілятар, камп’ютар, канвентар, карэктар, квантар, кластар, мадыфікатар, макраянератар, макрапрацэсар, паўсуматар, перфаратар, праграматар, прынтар, псеўдакаментатар, рэдактар, спецыфікатар, сінтэзатар, суматр, транслятар, трансп’ютар, фарматар, шыфратар, эмулятар. Усе пералічаныя словы маюць канкрэтнае лексічнае значэнне – прадмета, устройства, прыстасавання, якое выконвае пэўную функцыю. Усе яны ў адпаведнасці з лексічным значэннем слова патрабуюць канчатка *-а*.

Што да слова «фактар», то яно паказана ў лінгвістычных слоўніках з паралельным канчаткам. Калі абазначае істотныя абставіны, то мае канчатак *-у*; калі гаворка ідзе пра чалавека, тады ўжываецца канчатак *-а* [7]. Гэта адзінае слова з пералічаных, якое можа ўжывацца з паралельным канчаткам, а ў інфармацыйнай тэрміналогіі мае толькі канчатак *-а*.

Такім чынам, усе тэрміны з суфіксам *-тар* маюць у родным склоне канчатак *-а*.

Тэрміны, якія маюць фарманты *-нік-*, *-льнік-*, *-чык-* таксама патрабуюць канчатка *-а*, паколькі маюць канкрэтнае значэнне – асобы, прадмета, прыстасавання, навуковага тэрміна. Напрыклад: абмежавальнік, графапобудоўнік, завяршальнік, запаўняльнік, гадзіннік, зламыснік, кадыравальнік, карыстальнік, кіраўнік, лічыльнік, множник, назапашвальнік, начальнік, падручнік, паказальнік, пашыральнік, пераключальнік, пераўтваральнік, праграмавальнік, прамавугольнік, прыёмнік, прыметнік, радзяляльнік, счытвальнік, складнік слоўніка, удакладняльнік, указальнік, уладальнік.

Толькі тэрмін «вынік» ужываецца з канчаткам *-у* (выніку), але ў гэтым выпадку слова бясуфікснае, тут «нік» з’яўляецца не суфіксам, а часткай кораня. Канчатак *-у* абгрунтаваны семантычным значэннем абстрактнасці, звязаным з дзеяннем. Гэты тэрмін у лінгвістычным сэнсе – аддзяслёны назоўнік, які мае абстрактнае значэнне [8].

Тэрміны, якія ўжываюцца з суфіксамі *-оў + к-*, *-оў + шчык-*, таксама патрабуюць канчатка *-а*, паколькі маюць значэнне канкрэтнасці: загалоўка, апрацоўшчыка, кампануюшчыка, планіроўшчыка, распрацоўшчыка.

Тэрміны з суфіксамі *-ізм-* паслядоўна ўжываюцца з канчаткам *-у*, паколькі маюць абстрактнае значэнне. Пераважная колькасць тэрмінаў, якія маюць канчатак *-у*, – гэта словы з працэсуальным значэннем. Іх можна суаднесці з дзеясловамі (здабытку, замеры, аналізу, адказу, абмену, выбару,

выкліку, дазволу, закону, набору, раздзелу, уваходу, уліку, уводу, пераходу, пераводу, павароту, прагону, разбору, уліку і інш.). Акрамя аддзяяслоўных назоўнікаў канчатак *-у* маюць словы з абстрактным значэннем (эфекту, стасунку, спосабу, колеру, інтэлекту, абсягу, масіву, метаду, ліміту, літаралу, бюджэту, біту і інш.).

Праведзены аналіз дазваляе зрабіць наступныя вывады. Разгледжаныя тэрміны па інфарматыцы, якія ў сваёй аснове маюць суфіксы *-тар-*, *-нік-*, *-льнік-*, *-чык-*, *-оў + к-*, *оў + ичык*, паслядоўна ўжываюцца з канчаткам *-а*.

Выключэннем з'яўляецца тэрмін «вынік», дзе «нік» не з'яўляецца суфіксам, а часткай каранёвай марфемы, і тэрмін «фактар», які мае два значэнні, таму адпаведна два канчаткі, у суадноснасці з лексічным значэннем, а ў інфарматыцы ўжываецца з канчаткам *-а*.

Тэрміны з суфіксам *-ізм-* ужываюцца толькі з канчаткам *-у*.

Заклучэнне. Такім чынам, фармальныя элементы – названыя суфіксы назоўнікаў – з'яўляюцца сродкам, які дапамагае вызначыць выбар канчатка ў родным склоне назоўнікаў мужчынскага роду. У тэрміналогіі па інфарматыцы, ведаючы, што тэрміны з суфіксам *-тар-*, *-нік-*, *-льнік-*, *-чык-*, *-оўк-*, *-оўичык-* маюць у родным склоне канчатак *-а*, а з суфіксам *-ізм-* – канчатак *-у*, пры вызначэнні канчатка можна карыстацца толькі гэтым фармальным паказчыкам і не абпірацца на лексічнае значэнне слова або выкарыстоўваць яго ў якасці дапаможнага.

Літаратура

1. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы: падруч. / Л. І. Сямешка, З. І. Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – С. 312.
2. Арфаграфічны слоўнік / Склад. Н. С. Лявер. – Мінск: Парадокс. – 368 с.
3. Беларуская мова: у 2 ч. Ч. 1. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Фразеалогія. Марфемная будова слова і словаўтварэнне. Марфалогія: падруч. / Я. М. Адамовіч [і інш.]: пад агульн. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – 4-е выд. – Мінск: Выш. шк., 2001. – С. 161–162.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія Н. В. Гаўрош [і інш.]; пад агульн. рэд. праф. М. С. Яўневіча. – Мінск: Выд. Ул. М. Скакун, 1997. – С. 70–72.
5. Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. – 3-е изд. – Минск: Выш. шк., 1990. – С. 117.
6. Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Рэд. М. Р. Судніка [і інш.]. – Мінск: БелЭН, 1996. – 784 с.
8. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 413 с.